ET MISLYKKET EKSPERIMENT

af Henrik Jørgensen (Institut for Nordisk Sprog og Litteratur, Aarhus Universitet)

1. Indledning

Normalt holder vi vores mislykkede eksperimenter tæt til kroppen. Når jeg alligevel har besluttet at fremlægge det nedenstående, der er en rapport over et mislykket eksperiment med at begrunde hvorfor traditionel kommatering giver for mange kommaer i en tekst, skyldes det at jeg har en fornemmelse af at projektet egentlig er godt nok; det er bare ikke udbygget til det rigtige format. Respons vil blive godt modtaget.

Ambitionen med denne afhandling var i første linje at give en lingvistisk begrundelse for hvad der er galt i traditionel grammatisk kommatering, sådan som den er kodificeret Retskrivningsordbøgerne 1955 og 1986. Jeg ser to problemer: det ene ligger i hvordan kommaer kan fungere som tegn i en tekst. Vejen til en forståelse heraf er en analyse af visse aspekter af hvordan hypotaksen fungerer i dansk. Antagelsen her er at traditionelt komma vanskeliggør afkodningen af nødvendige forhold for forståelsen. Det andet problem ligger i at det traditionelle komma, så vidt jeg kan se, er blevet ufunktionelt i dansk på grund af nogle historisk betingede forskydninger i anvendelsen af ledsætninger. Jeg arbejder her med to antagelser: dels at antallet af ledsætninger (og kompleksiteten i hypotaksen) generelt er faldet siden det 19. århundrede, dels at der er sket en væsentlig øgning i antallet af ledsætninger af de typer som det traditionelle komma reelt skader i deres afkodelighed, på bekostning af typer hvor det traditionelle komma er mere neutralt i sin funktionsmåde. Begge forhold gør det traditionelle komma mindre anvendeligt og gør det relevant at gå over til en kommatering der kræver færre kommaer.

2. Ledsætningernes forhold til deres oversætning

2.1. Kommaet som tegn

Når man sætter traditionelt komma, skal der kommateres foran ethvert kompleks bestående af en hovedverbal rod plus finite endelser inklusive de sideled som verbet styrer.[1] Der gøres således ingen funktionel forskel mellem forskellige typer af ledsætninger i forhold til deres oversætninger. Dette er næppe noget fornuftigt princip i forhold til moderne dansk. Al erfaring med højtlæsning viser nemlig at der pauseres på forskellige måder foran forskellige typer af ledsætning, og hvis kommaeteringen skal støtte højtlæsning, må kommateringen være indrettet på disse grammatiske forskelle.

Man kan vise problemerne ved at undersøge det som jeg her vil kalde graden af tydelighed i kohæsionen[2] mellem oversætningsniveau og ledsætningsniveau ved forskellige klassiske typer af ledsætning. Kriterierne for graden af tydelighed i kohæsion er: 1) styrken af

---

[1] Det er i den forbindelse værd at bemærke at traditionel kommatering benytter den finite markør som overordnet kriterium, mens f.eks. *at*-infinitiver (modsat tysk) traditionelt ikke markeres. Som vist i Jørgensen 2001 kunne der være grunde til at se infinitivkonstruktionerne som nøje paralleller til *at*-sætninger, men det tager den traditionelle kommatering ikke hensyn til.

[2] Begrebet ‘kohæsion’ forstås i tilslutning til Beaugrande og Dressler 1981 s. 3-6.

kataforiske[3] elementer i oversætningen der entydigt henviser til en følgende ledsætning, og 2) styrken i markeringen af ledsætningsindledningen. Hvis begge disse faktorer er klart og entydigt markeret, eller hvis blot den ene er det, kan vi tale om en tydeligt markeret ledsætning. Jo svagere markeringen af begge disse faktorer er, jo mindre markeret er ledsætningen. Svag markering er ikke det samme som semantisk uigennemskuelighed; det drejer sig kun om hvor tydeligt det syntaktiske tegn på en ledsætnings rolle i hypotaksen er signaleret på. Ledsætninger uden nogen form for eksplicit signalisering kan sagtens være gennemskuelige endda; det er de så blot i kraft af at kun én fortolkning af deres funktion i sammenhængen er mulig. En ledsætning uden særlige ydre kendetegn der står i tilslutning til et substantiv, kan normalt ikke forstås som andet end relativ, sml. *Den bog jeg købte,var ikke sjov*, men den relative funktion er hér kun signaliseret indirekte.

Umiddelbart skulle man tænke at kommaet også var et kohæsivt signal i teksten, og det er også mange forsvareres argument for traditionel kommatering. Dette holder imidlertid ikke for en nærmere betragtning. Kommaerne stilles (i alle kommasystemer) såvel før som efter ledsætninger og de er derfor nødvendigvis - modsat de kataforiske elementer og indlederne - retningsløse; de peger heller ikke specifikt på tilstedeværelsen af en ledsætning. Det gælder så meget des mere opremsningskommaer, komma mellem helsætninger og andre oversete, men dybt nyttige anvendelser af kommaerne. Kommaets oprindelse er som bekendt at fungere som pausesignal for oplæsere (Hansen 1993 s. 16); et komma skal derfor - ideelt set - læses som en adskillelse af indholdene på begge sider af tegnet. De syntaktiske signaler på hypotaksen derimod er faktorer der peger på en semantisk sammenhæng hen over oplæsningspauser og andre adskillende faktorer. Kommaet er derfor ingen kohæsiv faktor og bidrager ikke til tekstens semantiske opbygning. Jeg ser forholdet sådan at de kohæsionsskabende faktorer kan ophæve virkningen af et kommas adskillende funktion.

Min tese er at især determinative relativsætninger er af en karakter hvor komma må siges at være stærkt forstyrrende, kommunikativt set, mens adverbielle og nominale ledsætninger er mere kohæsive og derfor bliver forstyrret mindre af et traditionelt komma. For at demonstrere dette skal jeg uddybe definitionerne af begreberne.

2.2. Kohæsion omkring ledsætninger

Der kan nævnes forskellige lingvistiske typer i dansk overfladegrammatik der optræder i rollen som kataforiske kohæsive faktorer:

a) Adskillige verber kræver at blive konstrueret med nominal ledsætning (evt. verbalsubstantiv eller anaforisk pronomen henvisende til et verbalt indhold) som subjekt eller objekt: *antage, betyde, formode, fremgå,*

b) Ordet *så* kræver - i hvert fald i den regulære gradsbetydning - at blive udfyldt af en *at*-sætning, der (i modsætning til det store gros af *at*-sætninger) har adverbiel funktion. I den mindst lige så gængse ekspletive variant af *så* (*"Kommatering er så skrækkeligt svært at lære"*) foreligger dette krav derimod ikke, til mange puristers forargelse.

c) Visse verbalsubstantiver optræder ofte som et signal om et efterfølgende sætningsformet indhold. Det gælder f.eks. *antagelse* og *formodning* i konstruktioner som disse: *Den antagelse at solen gik rundt om jorden....; Hans formodning om at*

---

[3] "Katafor" er her en tilsnigelse; selvfølgelig kan oversætningen også komme efter ledsætningen. Jeg bruger i denne afhandling principielt ordet om en henvisning fra syntaktisk overordnet niveau til syntaktisk underordnet niveau.

regnen ville komme...

d) I hvert fald i traditionelt skriftsprog anvendes demonstrativt pronomen foran determinativ ledsætning (og determinativ apposition), mens almindelig bestemthed er acceptabel hvis ledsætningen (eller appositionen) er parentetisk: *Den bog, som Ole skrev...* over for *Bogen, som Ole skrev....*

e) Sætningens generelle pragmatiske funktion spiller en stor rolle for i hvilken grad determinative relativsætninger er kohærent.[4] Denne type ledsætning kan enten knytte sig til sætningens emne og medvirker så til at udfylde den bestemte forms prætention. Alternativt kan den knytte sig til sætningens meddelelse; dens funktion er da at specificere indholdet af den nominalgruppe den befinder sig i. Den første type præciserer en præsupposition og formulerer den så stærkt at genkendelse er mulig (sml. Togeby 2003); den anden type derimod tilføjer specificerende information indtil der er etableret et sigte med sætningen. Knud Knudsens oprindelige betegnelse 'adjektivisk' passer for så vidt godt på den sidste type, der også ser ud til at have været væsentligt almindeligere tidligere end den første type. Denne synes til gengæld i sin funktion snarere sammenlignelig med determinationen i syntaksen, snarere end med adjektiverne. Man kan se forskellen mellem de to typer i en sætning som *"Den forskel jeg lige har defineret, ser ud til at forklare nogle af de problemer vi altid har haft med denne sætningstype."* I forbindelse med kohæsionsproblematikken er den type der knytter sig til sætningens meddelelse, nødvendig for at sætningen kan opfylde det pragmatiske krav om relevans; relevanskravet kommer derfor til at pege på nødvendigheden at ledsætningsindholdet og sikrer derved en grad af kohæsion. Derimod er de ledsætninger der skal gøre emnet genkendeligt, ikke nødvendigvis styret på samme måde, og kohæsionen er markant lavere.

Ledsætningsindledere i dansk fordeler sig efter de forskellige typer af ledsætning:

- Adverbielle ledsætninger har med enkelte undtagelser (f.eks. de spørgeformede konditionalsætninger: *Kommer han, går jeg*) en specifik indleder der markerer deres semantiske funktion. Traditionelle grammatikker som f.eks. Byskov 1955 §§ 247 og 253-258, kan forsyne os med en liste og en overordnet semantisk klassifikation.

- Nominalsætninger opfattes traditionelt som indledte med *at* eller (i spørgende funktion) *om*. Dette er imidlertid langt fra den fulde sandhed om denne sag; dels forekommer Ø-indledning som variant af *at* ganske regelmæssigt[5], dels er det meget vel muligt at finde forskellige *hv*-indledere i sætninger med subjekts- eller objektsfunktion (sml. Jørgensen 2001).[6] - Konklusionen herpå bliver at

---

[4] Tak til Ole Togeby, som har bekræftet mig i min formodning om denne pointes eksistens. Jeg har også anvendt pointen i anden sammenhæng (Jørgensen 2005).

[5] Dette hænger sammen med at *at* i realiteten har en noget uafklaret status i dansk syntaks; se Hansen 1983 og Heltoft 1986 for to tankevækkende redegørelser for hvordan *at* i virkeligheden fungerer.

[6] Spredningen i indledningstyper har med nominalsætningernes realitetstatus at gøre; jeg argumenterer i Jørgensen 2001 for at indlederne er en nøje parallel til nominernes determinations- og numerussystem. Ordet 'realitet' anvendes her i tilslutning til Diderichsen 1939 om en tekstlingvistisk markering af overensstemmelse mellem afsenderens tekst og

nominalsætninger ikke konsekvent er udstyret med indledere der entydigt markerer deres semantiske funktion; der forekommer tvetydige eller vildledende indledere ved denne type af ledsætning.

- Relativsætninger (såvel determinative som parentetiske) har et overordentlig kompliceret indlederforhold. Også her er Ø-indledning (*"Den sut Camilla slugte..."*) nok at opfatte som det normale. Ø-indledning kan i alle tilfælde variere med *som*; hvor ledsætningens subjekt er identisk med det led i oversætningen som relativsætningen slutter sig til, skal *der* (eller *som*) indsættes.[7] Anvendelsen af *hv*-indledere er begrænset til yderst formelle stilarter. Relativsætningerne må siges at være de mindst kohæsive af alle ledsætningstyperne hvad angår deres indledere.

- I de fleste traditionelle oversigter over ledsætninger udelades én type der vitterlig også er stærkt problematisk, nemlig kløvningssætningerne (*det*-kløvning: *"Det var Sørensen der kom"*; *"Det var på Capri jeg så hende komme"*; *der*-kløvning: *"Der er en lille fugl der har sunget om det"*). Også kløvningssætningerne har som hovedregel Ø-indledning; hvis det udkløvede led er subjekt, har de dog obligatorisk *der*-indsætning lige som relativsætningerne (som de ofte forveksles med). Hvis det udkløvede led er andet end subjekt, kan både *som* og *at* indsættes, *som* dog kun ved udkløvede nominale led. I RO55 forsøgte man sig med et forbud mod komma i kløvninger (og knuder), hvilket man hurtigt i praksis måtte opgive som forbindtlig retskrivningsregel.

Konklusionen på denne oversigt med henblik på styrken af kohæsionen fremgår af følgende skema:

---

afsenderens forestilling om verden, sml. tillige Togeby 2003 og Jørgensen 2000.

[7] Dette er en meget grov redegørelse for overfladedistributionen af *som* og *der*; for de finere detaljer henviser jeg til Therkelsen 1999.

	Kataforiske elementer	*Indledere*
Adverbielle ledsætninger	ingen	altid markerede med semantisk specifikke markører
Nominale ledsætninger	forekommer hyppigt i form af verber der kræver ledsætning	svagt markerede
Relativsætninger	* Demonstrativt pronomen kan (lejlighedsvis) forekomme som kataforisk markør * Relativsætninger der udgør meddelelsen i sætningen, kan siges at være udløst af relevanskravet.	svagt markerede
Kløvningssætninger	Oversætningen har altid en specifik konstruktion: *Det er...* + kløvningsled	svagt markerede

Skemaet viser at de adverbielle ledsætninger altid mangler kataforiske elementer, men til gengæld altid har semantisk specifikke indledere. Indlederne ved de øvrige typer er svagt markerede, og kun ved de nominale ledsætninger kan man regne med at der findes entydige kataforiske elementer der markerer ledsætningens funktion i sammenhængen. Selv ikke den specifikke konstruktion af kløvningerne er helt entydig: *"Hvem forestiller det billede?" "Det er min fætter Jørgen, der omkom på Antarktis i 1922."*

Konklusionen af undersøgelsen er derfor at de adverbielle ledsætninger har stærk kohæsion. Her spiller kommasætning normalt heller ingen afgørende semantisk rolle. Nominalsætninger er knap så stærkt kohæsive, men også her er kommasætning som ved traditionelt komma næppe direkte skadelig for sammenhængen. Derimod er kohæsionen ved relativsætninger og kløvningssætninger svag, og traditionelt komma er derfor, set ud fra en konsekvent anvendelse af sproget som tegnsystem, direkte forstyrrende. Jeg læste ofte - også dengang jeg selv satte traditionelt komma - traditionelt kommaterede sætninger af typen *"Så fik vi øje på monumentet, vi skulle se"* som parataktiske, ikke som hypotaktiske, og det er unægtelig forstyrrende. Et par autentiske eksempler, hvor hypotaktiske sætninger i farten kan tolkes som parataktiske (de tvetydige passager understreget): *"Det var først, da det bagefter blev afsløret, at en del af de tilstedeværende i skjul havde iagttaget, hvorledes de mystiske tilfragelser havde en helt naturlig forklaring, og at fru Mellonis enestående åndsevner ikke var andet end simpelt fusk, <u>aviserne begyndte at interessere sig for sagen</u>."* (Berlingske Tidende 14.4.2003 s. 22) *"Det måtte blive på samme måde, <u>Kina skulle frigøre sig fra afmagten og fornedrelsen</u>."* (Langeland 1971 s. 245) *"Det mest effektive middel, <u>shogunerne praktiserede for at forhindre, at daimyo'erne blev for mægtige</u>, var et system med gidsler og tvungen deltagelse i hoflivet."* (Langeland 1971 s. 348)

3. Kommapraksis og stillistisk udvikling

Meget kunne tyde på at der er sket en meget kraftig vækst i det relative antal af determinative relative sætninger i dansk gennem det 20. århundrede. Determinative relativsætninger er det oplagte afløsningsmiddel for visse syntetiske konstruktioner der med tiden er kommet i stærkt vanry. Det gælder f.eks. anvendelsen af adjektiver dannet af personnavne eller stednavne.

Man skriver hellere *den skriftfilosofi som Per Højholt dyrker* end *den Højholtske skriftfilosofi*, hellere *de sociallove som Bismarck har fremlagt* end *de bismarckske sociallove*. Ligeledes er anvendelsen af underled på adjektiver heller ikke længere comme il faut: hellere *de regler som rektor har foreslået* end *de af rektor foreslåede regler*, hellere *den type af storme der hærger ved Ækvator* end *den ved Ækvator hærgende type af storme*. I det omfang hvor denne stilistiske tendens er slået igennem, må man forvente at bestemthedsudfyldende determinative relativsætninger er begyndt at forekomme i et stærkt forøget omfang.[8]

Problemet er imidlertid hvordan man kan vise dette. Forsøg med "oversættelse til moderne dansk" af ca. 100 år gamle tekster ville næppe kunne virke uden et ret omfattende materiale, og de eksperimenter der har været med moderniseringer af H.C.Andersen eller Søren Kierkegaard, fristede mig af forskellige grunde ikke - bl.a. i høj grad fordi begge disse forfattere alt andet lige falder stærkt uden for den samtidige normalprosas mønstre, og det var jo den der burde stå i fokus. Jeg har derfor prøvet at undersøge ledsætningsfrekvenserne i seks tekster af sammenlignelig art: dels to indledninger til filologiske teksteditioner, nemlig Sophus Birket-Smiths indledning til den danske udgave af Nikolaus Manuels satire om den syge messe og Fl. Lundgreen-Nielsens indledning til Jens Bielke-udgaven, dels to polemiske artikler, Georg Brandes' "Borgerskabets politiske Svingning" (1879) og Georg Metz' "Det store selvbedrag" (Information 28-29.3.2003), og endelig to æstetiserende tekster af Herman Bang og Sten Eiler Rasmussen. De tre teksttyper er valgt ud fra det kriterium at de næppe afviger meget fra det ene århundrede til det andet hvad angår den type af læsere de ønsker at nå. De ændringer der kan konstateres, kan derfor nogenlunde sikkert henføres til udviklinger i smagen i læserkredsene. I alle tilfælde har jeg optalt ca. 12000 enheder tekst. Resultaterne fremgår af nedenstående tabel:

---

[8] Det skal bemærkes at tendensen til analytisk fremstilling er meget gammel; den kan spores allerede i middelalderen (sml. overs af legenden om Sankt Kristina). På den anden side har der tydeligt været faser af dansk stilistik hvor der har været en stor kærlighed til syntetisk fremstlling, f.eks. i det 19. århundredes prosa.

	Birket-Smith	Lundgreen-Nielsen	Brandes	Metz	Bang	St. E Rasmus-sen
Bestemtheds-udfyldende determinative relativsætninger	5	0	6	4	9	14
Fokusudfyldende de-terminative relativ-sætninger	17	8	16	4	30	23
Parentetiske relativsætninger	9	9	3	9	9	7
Adverbielle ledsætninger	19	2	33	9	34	33
Nominale ledsætninger	23	2	32	8	35	50
Kløvningssætninger	0	0	3	1	3	8
I alt	72	19	90	35	120	135

Der er flere kendsgerninger at lære af denne stikprøve:

For det første ser vi at det generelle antal af ledsætninger i sammenligneligt lange passager er gået radikalt tilbage i de to første genrer. Der er dårligt nok en tredjedel tilbage af ledsætninger: fra 72 til 19, og fra 90 til 35. Man må skønne at der er sket en generel overgang til parataktisk udtryksform. I de æstetiserende tekster er antallet af ledsætninger derimod ligefrem gået op. Det hænger givetvis sammen med at Sten Eiler Rasmussens udtryksform er meget mundtlig - teksten er egentlig et bearbejdet foredrag, men adskiller sig i stilpræg ikke fra hans øvrige forfatterskab.

I de to filologiske tekster er antallet af parentetiske relativsætninger det samme, dvs. antallet af disse sætninger er reelt forøget voldsomt på de andre typers bekostning. Interessant nok er det væsentligst de nominale og adverbielle ledsætningstyper som er gået tilbage, men interessant nok er også kategorien af bestemthedsudfyldende determinative relativsætninger faldet fra 5 hos Birket-Smith til 0 hos Lundgreen-Nielsen. I forhold til de stilistiske tendenser som vi iagttog uafhængigt af optællingen, skulle man tro at denne gruppe havde kunnet holde sig, men det gælder ikke for disse tekster. Der er flere mulige forklaringer på dette; en meget plausibel mulighed er at se på om der overhovedet er forhold i teksten som havde gjort anvendelsen af bestemthedsudfyldende relativer sandsynlig. I en tekst hvor sætningernes emner er etableret i temmelig direkte tilslutning til den nærmeste kontekst, er der simpelt hen ikke brug for at anvende denne type relativer; i hvilket omfang dette er tilfældet i Fl. Lundgreen-Nielsens tekst, kan jeg ikke uden videre sige.

Til gengæld indtager Metz' 4 sætninger i denne kategori reelt en stærkere position i forhold til helheden end de 6 af samme type hos Brandes. Hos Metz er antallet af parentetiske relativsætninger gået voldsomt op, hvilket muligvis har at gøre med at Metz hyppigt bruger dem til stiklerier, en sproglig-stilistisk adfærd som Brandes i sin tekst ikke kaster sig ud i i

noget særligt omfang.[9] I forhold til det samlede antal er både de nominale og de adverbielle typer, samt de fokusudfyldende determinative relativsætninger lidt underrepræsenterede hos Metz i forhold til Brandes. Til gengæld er antallet af kløvningssætninger forblevet proportionelt det samme.

Sammenligningen af de to tekster af Bang og Sten Eiler Rasmussen bekræfter generelt mine formodninger bedst. Antallet af ledsætninger er her lidt større i den yngre tekst, og forskydningerne er sket i retning af præcis de typer som jeg udpegede som de sårbare for det grammatiske komma: de bestemthedsudfyldende relativsætinger og kløvningssætningerne.

Undersøgelsen er forholdsvis overfladisk og inddrager ikke forskellige parallelle udtryksforhold som kunne være væsentlige. Der er et vist fingerpeg om tendensen holder, især i det sidste par af tekster. Men mere end et fingerpeg bliver det ikke til; der er mange, til dels svært kvantificerbare forhold på færde som gør tekstsammenligningen noget vanskelig. I den forstand er eksperimentet mislykket; det lykkes ikke at vise at det traditionelle komma engang har været mindre skadeligt for normal prosa.

4. Slutning

Meningen med denne afhandling var at give nogle lingvistisk baserede grunde til at det traditionelle komma fungerer dårligt. I princippet mener jeg at den teoretiske argumentation er gyldig, men det praktiske bevis på at argumentationen holder, virker ikke. Det kan skyldes at tekstvalget ikke er brugbart, eller at tekstmaterialet er for lille. Men det kan selvfølgelig også have sin grund i at den teoretiske argumentation står med fødderne solidt plantet i den blå luft. Under alle omstændigheder har det været umagen værd at trykke disse linjer for at finde ud af hvorfor mit eksperiment ikke virkede.

Litteraturliste

Primær litteratur

Bang, Herman: “Lidt om dansk Realisme” i *Realisme og Realister*. Udg???

Birket-Smith, Sophus: [Indledning] i Niclaus Manuel: *Satire om den syge Messe*. København: Thieles Bogtrykkeri 1893.

Brandes, Georg: “Borgerskabets politiske Svingning” (uddr. af *Berlin som tysk Rigshovedstad*). Her cit. efter *Samlerens antologi af nordisk litteratur* bd. 7 s. 73-76, København: Samlerens Forlag 1973.

Langeland, A. St.: *Kina, Japan og Korea*. Politikens forlag 1971.

Lundgreen-Nielsen, Flemming: “Indledning” i Jens Bielke: *RELATION Om Grønland & Enn Lystig Disceptaz*. København: C. A. Reitzels Forlag 1990.

Metz, Georg: “Det store selvbedrag” I *Information* 28-29.3.2003.

Rasmussen, Steen Eiler: “Om bøger for børn” i *Det danske akademi 1960-1967*. København: G.E.C. Gads Forlag 1967.

Div. citater fra *Information* og *Berlingske Tidende*

Sekundærlitteratur

---

[9] Se f.eks. dette citat fra Metz: “(...)og så kommer USA os nok til undsætning når svenskerne angriber, eller *franskmændene, som vi jo bare er sammen med i EU*.” (min fremhævelse, hj)

Byskov, Jens (1955): *Dansk sproglære*. 5. udg. København: Det Schønbergske Forlag 1955.
Diderichsen, Paul (1939): “Realitet som grammatisk Kategori”; opr. i *Nysvenska Studier* 19, 1939, s. 69-91, her cit. efter optrykket i Paul Diderichsen: *Helhed og struktur*. København: G. E. C. Gads Forlag 1966.
Hansen, Erik (1983): “Det Pleonastiske At” i *Danske Studier* 1983, s. 61-80.
Hansen, Erik (1993): “Kommaets historie i Danmark” i *Komma - hvornår og hvorfor?* (red. Jacobsen og Gradenwitz), København: Dansk Sprognævn og Dansklærerforeningen, 1993, s. 15-20.
Heltoft, Lars (1986): "Topologi og Syntaks" i *Nydanske Studier* 16-17 1986, København: Akademisk Forlag s. 105-130.
Jørgensen, Henrik (2001): “Kleiner Entwurf einer sprechaktsbezogenen Theorie der Hypotaxe”. Volkmar Engerer (red.): *Sproghandlingsteori/Sprechakttheorie = Augias* 56-59, Inst. f. Germansk Filologi, Aarhus Universitet 2001 s. 153-166.
Jørgensen, Henrik (2005): “Relativsætninger - et lidt upåagtet tekstlingvistisk fænomen”. Cramer, Kunøe og Togeby (red.): *Teorien om alt*. Århus: Wessel og Huitfeldt 2005 s. 161-172.
Retskrivningsordbogen 1955
Retskrivningsordbogen 1986
Therkelsen, Rita (1999): “Betydningsforskellen mellem *der*- og *som*-relativsætninger”. Bache, Heltoft og Herslund (red.): *Ny forskning i grammatik 5*. Odense: Odense Universitetsforlag 1999 s. 309-330.
Togeby, Ole (2003): *Fungerer denne sætning?* København: G.E.C. Gads Forlag.